

Kenyeres Zoltán

Szabolcsi Miklós 100

Szabolcsi Miklós nem kereste sem a líraiság, sem az emelkedett pátosz retorikai fordulatait, megelégedett az világos értelem szavaival, még az 50-es évekbeli „nagyonmarxista" írásai mögött is volt valami a francia esprit-ből. Nem szerette a homályt, nem szerette a mítikusságot, nem vonta a különböző irányokból érkező szálakat egy pontban össze, inkább a többféleség vonzotta, nem szerette írásaiban az stb-t, helyette felsorolta az odatartozókat, sokat, még többet. Jó pár évtizedes ismeretségünk alatt talán egyszer-kétszer sikerült olyan könyvet említenem előtte, amelyet még nem olvasott. Hatalmas aktatáskákkal járt, tele könyvekkel, kéziratokkal. Pályája, mondjam csúnya szóval, karrierje feladása nélkül nem léphetett volna fel az akkor hivatalos realizmus-esztétika nyílt ellenfeleként, de ahová a szíve-értelme húzta, az avantgárd volt. Kiváló nemzedékéből, akik most lennének 100 évesek Király István volt elvi kérdésekben a legzártabb, legmerevebb, ő pedig a legtoleránsabb, legnyitottabb.

Már 1959-ben *Költészet és korszerűség* címmel válogatta ki tanulmányait. A kötet első fele József Attiláról szólt, a második felében pedig olvasható volt egy kritikus hangú, de mégis szemtágító Weöres-tanulmány. Ez volt az első nagyobb írás Weöres Sándorról – a marxizmuson belülről – Szigeti József 1947-es sorompót leengedő cikke óta. (Szigeti éppen 1959-ben újra kiadta írását, jelezvén engesztelhetetlenségét.) Szabolcsi már emelte a sorompót. Egyáltalán, az 50-es, 60-as évek fordulóján már kezdtek emelkedni a sorompók, Klaniczay Tibor pl. az addig katolikus reakciónak minősített barokk előtt emelte fel. Szabolcsi a modernséget, mégpedig nem valamiféle megújított realizmus, hanem egyre inkább az avantgárd értelmében felfogott modernséget kívánta beemelni a marxizmus köreibe, az akkori „létező szocializmus" hasznára. Nyitott szellemű, százfelé érdeklődő, nagy mozdulatokkal élő, dinamikus embernek ismertem (az ő jóvoltából kerültem 1964-ben az Irodalomtudományi – akkor még Irodalomtörténeti – Intézetbe, később az ő jóvoltából lettem Agárdi Péter után a Látóhatár szerkesztője, a 90-es években pedig ő jelölt levelezőtagnak az Akadémián, amit nem kaptam meg). Nem az igazgatóhelyettes (Sőtér István volt az igazgató) és munkatárs, nem is a főszerkesztő-szerkesztő viszony volt köztünk, hanem közvetlen, baráti viszony anélkül, hogy barátomnak nevezhettem volna, hiszen tekintélyesebb és tizenhét évvel idősebb volt nálam.

Az 1960-as évek közepén vendégtanár volt a Sorbonne-on, s ott közvetlen közelébe került azoknak a fel-felcsapó, szinte szüntelen folytatódó vitáknak, amelyek a „nouvelle critique", az új kritika néven ismert irodalmi-társadalomtudományi irányzatok körül forrongtak. Itthon még cikkeket, tanulmányokat írt a szocialista tudatról, szocialista eszmeiségről, a szocialista közízlésről, ott kinn magával ragadta és átforgatta a gondolatok sokszínű és állandóan változó kavargása. Csak semmi kizárólagosság – ez lehetett e viták tanulsága, s ez újraélesztette az egyetemi évei óta benne lévő francia orientációt. A porondon mérkőző módszerek és elméletek között – Roland Barthes-tól Lucien Goldmannig – jelen volt a strukturális nyelvészet, pszichoanalízis, szociológia, szemiológia, matematikai logika, és még sok minden. Mindez beszivárgott a hazai tudományosságba, nem kis részben éppen az ő segítségével, de legálisan ezek akkor még a marxizmus valamiféle kiegészítéseképp szerepelhettek és nem felcseréléseképp és nem elszakadásképp. Király István a lelke mélyén végig marxista volt, el tudta helyezni benne értékeit és eszményeit, de verselemzéseiben ő is igyekezett felhasználni az újabb technikák gyakorlati eszközeit. Szabolcsi Miklós kompromisszumot kötött, és a 60-as végétől, a 70-es évek elejétől kezdve túl az elemzéstechnikán a gondolkodása is át-átnyílt ezekre az irányokra, ám szakítás és fordulat nélkül. Ehhez persze tudnunk kell, hogy a francia irányok, módszerek maguk sem álltak ellenségesen szemben a XIX. századi gyökerű marxizmussal, ha nem is egészében, de részben, elementumokban támaszkodtak rá, kiindultak belőle, felhasználták, amit fel akartak használni. Tudománytörténetileg egyszer majd – indulatmentesebb időben – érdemes lesz megvizsgálni, hogy mi okozta a marxizmus hirtelen kiszorulását, kihalását, ha úgy tetszik kipenderítését a hazai társadalomtudományok terepéről a rendszerváltás után. Tudatos, filozófiai megfontolás okozta, vagy inkább új igazodási kényszer? Más szóval, milyen szerepet játszott benne a francia „új kritika" után fellépő német hermeneutika megértése, és milyen szerepet az egzisztenciális, politikai nyomás és a magyar értelmiség hagyományosan megalkuvó elmélet-közömbössége.

Az „átnyílás" jegyében jelent meg 1974-ben Szabolcsi talán legszebb könyve, *A clown mint a művész önarcképe*, amelyet az Argumentum Kiadó most újra közread. A romantikus művészfelfogás szerint a költő kivont karddal áll a vártán, hős harcos, aki szent küzdelemben él a hazáért, az emberiség üdvéért, és eszméi győzelme érdekében megfeszítteti magát, ha kell. Szabolcsi a másik ars poetica-sort emelte ki könyvében, a bohóc művész-jelképét, a bohócét, aki, ha kell, kinevetteti magát szent ügyei érdekében, miközben soha nem használ szent, nagy szavakat, nincsenek patetikus mozdulatai, eszköze a gúny és az irónia, s mialatt kinevetteti magát, kineveti a rajta nevető világot, amelyet persze véresen komolyan vesz. A clown legalább annyira megrendítő és tragikus hős, mint a csatamezőn dárdáknak nekifeszítő mellű társai. Szomorú a szomorúság

szentimentális jelzőrendszere nélkül. Szabolcsi ételemére talált a témában, felvillanyozta a sokféleség és sokarcúság. Felvillanyozva járta Európa művészettörténetének, irodalomtörténetének, filmtörténetének hegy-völgyeit Watteau Gilles-jétől Kondor Béláig és a commedia dell' artétól Karinthyn át Felliniig. Eszébe sem jutott a rendszerezés szigorú pozitivizmusa, vagy valami szigorú elmélet felállítása, meg sem kísérelte egyetlen középpontra gyűjteni mindazt, amit talált. Mint jó filológus a következetlenséget bocsánatosabb vétségnek tartotta a kifelejtésnél. A témán belül a feldolgozás maga választotta szabadságát élvezte. A gazdag sokféleséget áttekintő képessége uralkodott abban a terjedelmes tanulmányban, amelyet 1981-ben a Gondolat Kiadó nagyszerű izmus-sorozatában megjelent neoavantgarde kötet elé írt. Itt példát adott a világos összefoglalásra is. Neoavantgárd irányzatoknak nevezte a második világháború után fellépő avantgárd mozgalmakat, amelyek ráépültek a korábbi avantgárd törekvésekre, de markánsan eltértek tőlük a politikai elhivatottság-tudat kérdésében, tágasabb horizontúak voltak, megszűnt bennük az Európa-centrikusság, kis elit csoportok helyett pedig számba vették a nagyközönséget is, és benyomult a képbe a konzumkultúra. Hippimozgalom, LSD-kultusz bogozódott össze vagy éppen került szembe az újbaloldal köreivel.

Több mint félévszázados munkásságának a sokféleség és sokirányúság mellett mégis volt egy középpontja: évtizedeken át foglalkozott tudós alapossággal József Attila életművével, amit persze nem lehet pontnak nevezni, mert magában is tág sugarú, széles kör volt. Négy nagy kötetben dolgozta fel József Attila egész költészetét és minden írását, egész korát, a vele érintkező pályatársaktól a publikáló fórumokig és a kapcsolatos irodalmi, kulturális, politikai mozgalmakig. Hatalmas filológiai apparátussal, figyelmes pontos jegyzetekkel tette mindezt, és ami külön erénye, a nem szakember számára is olvasható módon. A négy kötet hiánytalanul, részletekbe menően ment végig az életművön. Az első kötet József Attila pályakezdésével foglalkozott és 1963-ban jelent meg, a második 1977-ben, 1927-ig haladt előre, a harmadik 1930-ig követte, a negyedik pedig a szárszói sínek körül ért véget – ez 1998-ban jelent meg. A negyedik kötetbe épült be a három évtizeddel korábban egész kis könyvet kitevő elemzése az *Eszmélet*ről, és ebben kapott helyet József Attila valamikor titkolózásokkal körülvett kapcsolata az KMP-vel. Ennek a már-már mitikus homálynak három felvonása volt. Az első avval ért véget, hogy József Attilát kizárták a pártból, de ez nem őrá vet rossz fényt, hanem az akkori rossz szektás mozgalomra. (Még jó, hogy a háború után hazajöttek a moszkvai elvtársak, akik rendet csináltak.) A második felvonásban kiderült, hogy nem is volt olyan szektás az a párt. József Attilát nem kizárták, csak lehagyták, ami érthető egy illegális, üldözött szervezet esetében, amikor kiderül egyik tagjukról, hogy pszichiátriai kezelésre jár. A harmadik felvonás – a nyolcvan-

kilencvenes években – aztán gyökeresen megfordította a képet, eszerint József Attilát se nem zárták ki, se nem hagyták le, hanem karakán módon ő maga hagyta ott a pártot, kilépett. Szabolcsi józan fenntartással kezelte a három történetet, leginkább még a középső változat felé hajlott, de semmilyen szempontból nem tartotta perdöntőnek az egész kérdést. A négy kötet nemcsak József Attila kibontakozását és belső változásait mutatta be részletes elemzések nagy sorában, hanem óhatatlan bemutatta a tudós elemző szemléletváltozásait is a kezdeti nihil obstat marxizálástól egy átfogóbb, hajlékonyabb irodalom- és társadalomfelfogás felé. Ebben a változásban maguknak a marxista társadalomtudományoknak a belső elmozdulásai mellett nem kis szerepet játszott évtizedes „közel olvasat" foglalkozása az avantgárd és neoavantgárd mozgalmakkal. A négy kötet egyébként a pozitivizmus idején már elterjedt és a szellemtörténet által is kedvelt portrémonográfia tudományos műfajába tartozott. Evvel a „hagyományos" műfajjal a negyedik kötet már belefutott abba a korszakba, amely a hermeneutikai és recepcióesztétikai kutatóprogramok uralma idején gyanúval fogadott mindent, ami túlterjedt az an sich irodalmiságon és szöveghatáson, gyanúval fogadott minden életrajzi vonatkozást és történelmi, társadalmi összefüggést. A negyedik kötetben Szabolcsinak meg is kellett magyaráznia álláspontját: „Most, a negyedik kötet lezárása idején a hazai irodalomtudományban is jelenlévő – s ugyancsak magas szinten képviselt – késő strukturalista és erre épülő hermeneutikai nézetekkel szemben kell megvédenem a pályakép műfaját. Ezek a felfogások - főleg R. Barthes műveire támaszkodva – a mű és szerzője közti kapcsolatot nem tartják fontosnak, a művek referencialitása helyett csak preferencialitásukat fogadják el, a genetikus kapcsolatok kutatását pedig – sajátos metaforával – pozitivistának nevezik. Pedig a szöveg többfajta vonatkozás-rendszerben, többfajta »hálóban« áll – minden mű más művek szinte végtelen sorának összegezője és folytatója –, évezredes toposzok, emblémák új összefüggésben jelennek meg benne. De ugyanilyen erős szállal kötődik a mű szerzőjéhez, a szerzői intencióhoz és létrejöttének körülményeihez, sokszor a »címzetthez«. Ha szerencsénk van, és ismerjük ezeket a körülményeket, akkor egy-egy szöveg értelmezése sokkal könnyebbé válik."

*

Az irodalomtörténet-írás nem hálás műfaj, egy-két évtized múltával még a legmarkánsabb vélemények és magyarázatok is elavulnak. Nálunk talán csak Horváth János tekintélye élte túl az időt, de az is alighanem azért, mert nem sokat olvassák. Király István Adyja és Szabolcsi Miklós József Attilája is idővel el fog halványulni, mint ahogy Komlós Aladárról is egyre kevesebben tudnak, elfelejtették Sőtér Istvánt, már kevés szó esik Németh G. Béláról. És természetes el fognak felejteni bennünket, még élő irodalmárokat is. Csak maga az irodalom

örök vagy talán az sem. Már most tanúi vagyunk annak, hogy kezdi átvenni a helyét és szerepét egy minden korábbinál nagyobb vizuális kultúra, amely a számítógép és az egész világot behálózó internet révén hódít tömegeket, és alkot és teremt új kifejezési formákat.